KOSZTOLÁNCZY TIBOR

„beleírni valamit a semmibe"

Márai Sándor utolsó naplóiról

Márai Sándor az 1980-as évek első felében többször is meghatottan ír a barátságos, tágas San Diegóról, ahol feleségével, ha nem is otthonra, de egyfajta „védettségre" talált (1981, 244–245).[1]

Az írónak az Egyesült Államokkal kapcsolatos benyomásai New Yorkba való 1952-es megérkezésétől hosszú ideig ellentmondásosak voltak. Szembesülnie kellett azzal, hogy a törvények garantálta szabadságból az átlag amerikai a hétköznapokban keveset érzékel. A megélhetési kényszer, az állásért való aggódás elfedi a viszonylagos létbiztonságot. Márai a következtetéseit főként New York-i élményei alapján vonta le, miközben New York korántsem tekinthető mérvadónak Amerika egészére nézve. New York valóban kimerítő, sűrű és neurotikus város, akkor és most a média, a kreatív világ, a divat, a pénzügyi élet – és a könyvkiadás egyik központja.

Márai a New York-i évek alatt lassan értette meg, hogy prózája az amerikai közönség számára idegen, érthetetlen és avítt, s hogy ő másfajta hasznosítható tudással nem rendelkezik. Az emigráns értelmiségi szokásos kegyelemkenyerére szorult, a Szabad Európa Rádiónál lett jegyzetíró. A New York-i időszak a beleszólás illúzióját hordozta. Márai *teljesített*, rengeteg energiát fektetett heti jegyzeteibe; a nyugati világnak a magyarországi 1956-tal *szemben* tanúsított tétlensége hozta meg számára a végleges kiábrándulást, majd jóval később az önfelmentést: „Megírtam, és hangszalagra mondtam az utolsó előadást, amit még elküldök a Szabad Európa Rádiónak. Nem akarok többé foglalkozni ezzel a feladattal. Nagy feladat volt, izgalmas és fájdalmas indulás. Aztán ostoba és ordenáré ipar lett belőle. Elég volt; tovább tartott, mint szükséges volt" – olvashatjuk 1967-es naplójában (34., lásd 48. is). Ám a New York-i időszak „megoldatlan" jellegét mi sem jelzi jobban, mint hogy Márai jóval később azzal szembesül, hogy New Yorkból nincsenek számára felidézhető emlékek: „New York, ahol másfél évtizedet éltünk valamilyen tetszhalott mozdulatlanságban, eltűnt az emlékezetből. Mégis, másfél évtized. És egyetlen kép, pillanat, semmi nem maradt meg. Mintha kimetszették volna az agy szövetéből a New York-i benyomásokat.

1 A tanulmány főszövegében található évszámok és lapszámok a következő kötetekre vonatkoznak: Márai Sándor, *A teljes napló 1967–69, 1970–73, 1978–81, 1982–89*, szerk. Mészáros Tibor, Bp., Helikon, 2014, 2015, 2017, 2018.

Szürke, üres folt maradt a helyében, mint a térképen a Góbi sivatag: nincs mit ábrázolni, csak volt." (1983, 91.)

San Diegóban már nem jelentkezik a kényszer, hogy az ügyekhez hozzászóljon: „A Csendes-óceán partján olyan távolban élek mindentől és mindenkitől, aki és ami volt az életemben, mint egy kolostorban gondolhat egy trappista szerzetes életének világi eseményeire. Nem vágyom semmi után, ami vagy aki volt, és nem tudok haragudni semmire, ami és aki volt. De a pillanat még mindig érdekel." (1982, 26.; lásd 1980, 198–199., 202.; 1981, 259. is) San Diego távol esik a Keleti part emigránsközösségeitől, „az intézményesített vallásosság, az egyletesített hazafiság, a párttagsági könyvecskével igazolt »jobboldaliság« és »baloldaliság«" „etnikus gettóitól"; Márai megnyugvással mondja: „Nincs más emberhez méltó állapot, csak a föltétlen magány" (1983, 119.; lásd 1983, 107–108.; 1984, 252–253. is). Megbékél a nagypolitika ellentmondásaival: Ronald Reagan 1984-es republikánus jelölőgyűlése olyan, „mint egy hippifesztivál, üvöltő, ugrándozó, zászlókat lengető, visító és tapsoló, részegre kábított népünnepély" (1984, 235–236). Hasonlóan az itthon élő Déry Tiborhoz, Márai sem tud visszataszítóbb dolgot elképzelni egy könnyűzenei fesztiválnál.[2] Ugyanakkor tudja, hogy „az Isten-adta nép" – ironikus értelemben használja ez előbbi kifejezést (1984, 246) – valójában „perfid, kapzsi, cinikus és aljas" arctalan tömeg (1983, 156), amelyet nagyobb célok érdekében kell terelgetni. A „csürhe" alkalmatlan arra, hogy államférfiak felkészültségét mérlegelje, bemondásokat, riposztokat, színészi megnyilvánulásokat vár (1984, 245–246.; lásd 1983, 106–107. is). A manipulációnak ugyanakkor önmagán túlmutató célja van – s ezt Márai respektálja –, a Reagan-adminisztráció nagy tervek megvalósításán dolgozik, eljött az európai kommunizmus felszámolásának ideje.

Az öregedő Márai a világ nagy képleteit egyre egyszerűbbnek látja, a tételmondatokat időről időre elismétli. Edward Gibbon brit történésszel egyetértve állítja, hogy „amit »történelemnek« neveznek, minden korban ugyanaz volt: gyilkosságok és rablások intézményesített sorozata" (1983, 130). A nyugati demokráciák kulcsfogalma a manipuláció, a kommunizmus alapja az erőszak: „Ahol parancsuralom van, ott a sajtó parancsra hazudik. Ahol szabad a sajtó, ott szabadon hazudik" (1983, 106). A magyarországi elnyomás enyhülhet, de a rendszer karaktere nem változik, az emigránsok „hazacsalogatása" a rendszer legitimációját szolgálja, és egyúttal az emigránslét kompromittálását (1984, 221.; lásd 1983, 117.; 1984, 208.; 1985, 285). Magyarországon az életszínvonal annyit javult, amennyire lazultak a kommunista gazdaságirányítás elvei, a rezsim mégis fenntarthatatlan, csak a külföldi kölcsönök egyensúlyozzák ki „a bukott rendszert" (1983, 99–100.; lásd 1984, 191–192. is).

*

2 A *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról* című Déry-kisregény nemleges üzenetét a Vígszínház 1973-as adaptációja jelentékenyen átalakította.

Felmerül mindazonáltal a kérdés, nem túlzóan egyszerűek-e ezek a képletek. Ha valaki a teljes naplónak csak az utolsó, az 1982 és 1989 közötti éveket bemutató, 18. kötetét olvassa el, olykor szimplifikáltnak tűnhetnek a fenti megjegyzések. Érvényességükkel kapcsolatban Márainak is kétségei voltak (1984, 214–215., 241–242., 245), az 1983 után írt jegyzeteket nem is tervezte közreadni. Mindazonáltal a végső következtetések mögött ott sorakozik negyvennél is több év a maga latolgatásaival, gondolataival.

Márai a *Napló*t 1943-ban kezdte írni akkor, amikor, ha nem is évre pontosan, de sikereinek, befolyásának, lehetőségeinek teljében volt. És a következő években megsemmisült ez a világ: 1944-ben felfüggesztette a publikálást, elvesztette a közönségét; a Mikó utcai ház, ahol lakott, bombatalálatot kapott. 1945-öt követően már csak a korábbi népszerűség halovány visszfénye jutott neki. Itthon az érzékenyebb közéleti témákhoz ritkán szólt hozzá, majd a diktatúra elől 1948-ban eltávozott Magyarországról. „Az életem fele ottmaradt. Kezdődött a második menet, a vándorlások, földrészeken át. Ma negyven éve elpusztult, aki addig voltam. És alakot kapott az a másik, aki ma vagyok. Ez is szétesőben" – írja 1984-ben. (211.) A *Napló* a „másik én" felépülésének, helykeresésének és felszámolódásának a dokumentuma, íve a rengeteg korábbi megjegyzésből rajzolódik ki. Ám gyakorta csak bizonytalanul. *Mikor is írt erről Márai?* — kérdezi az olvasó. – *És mit írt pontosan? Ezt állította akkor is?* Tizennyolc kötet tömören fogalmazott anyaga nem tartható fejben.

A dolog még bonyolultabb: ennek a naplónak Márai Sándor a szerzője, de a szöveg nyilván nem egy az egyben Márai Sándor magyar író életét adja vissza. Még a köztudott életrajzi események is sokszor módosultan, elrajzoltan jelennek meg a *Napló*ban – ilyenkor az olvasó azon gondolkodik, mit csinálhatott *akkor* az *igazi* Márai? És miért változtatja meg a tényeket?

De az olvasó számára az az idő is felidéződhet, amikor egyik vagy másik korábbi kötetet lapozgatta. Egyetértett akkor az íróval? Milyen érzés volt szembesülnie a megállapításaival? Nyár volt-e vagy tél? Egymásba épül író és olvasó élete.

Márai *Napló*ja a saját emlékeinket is előhívja. Otthon vagyok, Szombathelyen, gyerek, már majdnem végeztünk az ebéddel, és a Déli krónikában hallom, hogy megrongálták Michelangelo Pietàját. Vagy az Aldo Moro-gyilkosság. Kint hideg szél fúj, de erősen süt a nap, a nagyszüleim házából megyek kifelé az udvarra, a rádióban éppen most mondták be, hogy megtalálták Moro holttestét egy gépkocsi csomagtartójában. (Vö. 1972, 264.; 1978, 42–44.) Vagy ez Hanns-Martin Schleyer meggyilkolása volt?

És mennyire érvényes minden, amit Márai a kommunizmus unalmáról mond! (1984, 227–228.) A mesterségesen fenntartott, ingerszegény környezet, amit javarészt már egy kamaszgyerek is ismer. Nem érti még teljesen, de ismeri. A hétköznapokra ugyanolyan szombat jön, a szombatokra ugyanolyan vasárnap, aztán megint hétfő. Amikor délután fél kettőkor teljesen reménytelennek látszik, hogy eljussunk a nap

végéig. Pedig kedden érkezik a *Füles* és a *Rakéta Regényújság*. Vagy már hétfőn jött, és az apám keddre olvasta el?

*

Márai 1982-es, személyes állapotára és sorsára vonatkozó naplójegyzetei depressziós, nyomott hangulatról tanúskodnak. A világra való nyitottság már csak az adott nap perspektívájában érvényes (28., 55., 56., 59., 61., 62. stb.), máskor az író teljesen közönyösnek mutatkozik (67., 70., 77). Az év vége felé különösen megszaporodnak a kiüresedettségre való utalások: Luca napján elhagyja a régi szokást, nem látja értelmét a jósolgatásnak (82), a karácsony „halott" (86), „minden vallás hiú képzelgés" – konstatálja (87). 1982 utolsó napján jegyzi fel: „Ez az év hosszúra nyúlt életem talán leginkább elhasználó, megerőltető éve volt. Megvénültem." (1982, 87.) A vallásból, a transzcendens vigaszból történő kiábrándításhoz később még többször visszatér, a rituálékat ironikusan vagy enyhe gúnnyal kommentálja (1983, 93., 105., 108.; 1984, 199., 201., 216–217., 220).

A kortársak számára kiadandó naplóválogatás utolsó kötetét 1982 nyarán kezdi el összeállítani. A munkát nyilván nagy kihagyásokkal végzi, hiszen az majdnem két évig tart, másfelől a jegyzetekben „sok monoton és csökönyösen visszatérő" ismétlést talál (1982, 60). De régebbi műveinek értékeit illetően is elbizonytalanodik, mert úgy látja, sokszor nem azt írta meg, amit szeretett volna, hanem azt, ami sikert hozott, és amit a közönség elvárt (1982, 15., 82–83). Feltétlenül ragaszkodik azonban az írói küldetéshez, az ethoszhoz: az „igazi" írói létet felstilizálja. Írástudók már alig vannak – hangoztatja teljes meggyőződéssel, mintha az öreg Márait is Babits Mihály érzékcsalódása kísértené. A könyvek túlnyomó része propaganda, pornográfia, szemét: „Az írás meghalt, a fecsegés él" (1983, 101), „Úgy tetszik, nemcsak az írók halnak ki, hanem az olvasók is, a species kiveszőben. Maradnak a könyvet produkáló dilettánsok és a könyvet fogyasztó tömegek" (1983, 102). A régi írók tisztességesek voltak, a maiak romlottak, a művészetet hamisítják: „Valamikor volt a könyvkiadás. Ma van a könyvgyártás. Valamikor volt az irodalom. Ma van a bestseller." (1982, 18.; lásd 1982, 48.; 1983, 105.; 1984, 194. is). A Nobel-díjat érdemtelenek, „irodalmi zsebtolvajok" szerzik meg – ez évről évre visszatérő gondolat (1982, 75.; 1983, 118.; 1983, 122–123).

Amikor 1983 legelején befejezi *Harminc ezüstpénz* című regényének átdolgozását, úgy érzi, mintha képletesen megsüketült volna: lelki-intellektuális értelemben légüres térbe került. A februári naplóbejegyzések többsége az emberi gyarlóság és elidegenedettség szomorú jeleit regisztrálja. Először korábbi regényét, a *Sértődöttek*et kezdi el olvasni, „és néha visszatér a hangzás". Írnia kell, hogy „hallja" a saját hangját, hogy megtalálja önmagával a kontaktust (1983, 97–98). Egyértelmű, hogy önterápiás céllal kezdi el új művét, a *Szívszerelem* című „detektívhistóriát" (1983, 103–104). A regény nem átdolgozás és nem folytatás, és nem is az író által begyakorolt énelbeszélés; március közepén még „fogcsikorgatva" dolgozik (108). Érdemes megfigyelni, hogy a naplóban

szereplő olvasmányélményekből és személyes motívumokból mennyi minden kerül át a regény első harmadába.[3]

Március végén Márai örömmel tapasztalja, hogy a mű „önállósul", függetlenedik attól, amit ő eredetileg elképzelt, talán műfajilag is átalakul (112., 113). 1983. július végén jegyzi fel: „Mindennap néhány sor. […] és mindig újra kíváncsian veszem elő a kéziratot, érdekel megtudni, mi lesz a folytatás, [hősei] mire szánják magukat." (143–144) Augusztus 2.: „Írom a krimit, és újabb meglepetések várnak minden oldalon" (147). Az augusztus 31-i, kissé suta bejegyzés az „öreg varázsló" öntudatáról tanúskodik: „Emberi méltóság csak egy van: a mesterség lelkiismerete és tökélye. A nők a szeretkezésben, a férfiak a mesterségükben »szépülnek meg«." (157.) Szeptember 23.: „Írom a krimit. Pontosabban a krimi írja saját magát. Vén fejjel néha úgy érzem az »írást«, mint a kötéltáncos, mikor a Niagara felett kifeszített kötélen imbolyog. Van az írásban valami felelőtlenség." (162.)

1983 októberében elbizonytalanodik. A regénykompozícióval küzd, majd elhalkul az inspiráció. A szakmai rutin még megvolna, „a szándék, a készség egyre fakóbb", ezzel párhuzamosan azt is feljegyzi, hogy az életbeli „tennivalók" fontosságában sem hisz már (166., 168., 169). Beköszönt az előző évben megtapasztalt nyomott hangulat. A szezonális depressziót gyakorta a napfényes időszakok hiánya váltja ki, Márai esetében az ünnepek „érzelemmentessége" lehet a fő ok (vö. 1982, 86).[4] A Luca-napi, majd a karácsonyi és a szilveszteri kiüresedettség kísértetiesen emlékeztet az egy évvel

3 Az alábbi, többnyire szó szerinti egyezéseknél először a *Teljes napló 1982–89*, majd *Sz* után a *Szívszerelem* vonatkozó oldalszámai következnek: galaktikus fekete lyukak (8. – *Sz*, 210–211.), azték emberáldozatok (73. – *Sz*, 218.), zanza-fejek (47. – *Sz*, 195.), a mexikóiak bemutatása (37–38. – *Sz*, 194.), a feliratos ékszer (12. – *Sz*, 229.), Haydn zongoradarabja (164. – *Sz*, 225.), George Santayana és Miguel de Unamuno (121., 125., 127., 128., 131., 132. – *Sz*, 204., 206.), széndioxidos gázfelhő a város felett (156. – *Sz*, 223.), a „pattogó borsó" mint dramaturgiai fogás (122. – *Sz*, 230.). – A *Szívszerelem* az *Eszter hagyatéka és három kisregény* című kötetben látott napvilágot (s. a. r. MÉSZÁROS Tibor, Bp., Helikon, 2004, 189–294.).

4 San Diegóban rendkívül magas, háromszáz körüli az évi napsütéses napok száma. Az időjárás kiegyensúlyozott: a hosszú, száraz nyarat a csapadékosabb „tél" (tulajdonképpen késő tavasz) követi. „Az itt letelepülők pár év után hozzászoknak ehhez az állandósághoz, és a kisebb változásokra is érzékenyen reagálnak. Másfelől furcsa depresszió jelentkezik; mivel alig változik az idő, az ember nem veszi észre az évszakokat (mert nincsenek), nem tudja, mikor mi történt. Elvész az időérzék, hiányozni kezdenek az évszakok, és egyfajta *island fever* alakul ki. San Diego ugyan nem sziget, de elszigetelt: délről a határ, északról nagy üres katonai terület zárja el Los Angeles felé, keletről a hegyek és a sivatag, nyugatról meg az óceán. Úgy érzi az ember, hogy a paradicsomban él, de ez a paradicsom körül van zárva. A másik érdekesség a kaliforniai IQ-hatás: állítólag a jó idő miatt folyamatosan csökken az ember értelmi teljesítőképessége és aktivitása, ellustul, rákap a szabadidős tevékenységre, a strandolásra, a semmittevésre. A San Diego-iak elkényeztetettek és privilegizáltak" – ekként jellemezte San Diegót Nagy Gábor ottani lakos, akinek a segítségét ezúton is köszönöm.

korábbira (1983, 179., 183., 185); az elkerülhetetlen halállal most jóval több bejegyzés foglalkozik, van, amikor hosszú láncolatokban csak erről ír.

Amikor 1984. február elején elővesszi a félretett kéziratot, ugyanolyan rossz állapotban van, mint egy évvel korábban, a munka megkezdése előtt: „nem bízom magamban, sem a kéziratban. Sem az »irodalom« céljában, jogosultságában. Ha írok néha, ez már csak olyan, mint a reggeli testgyakorlat, elmeszesedés elleni védekezés." (1984, 199.) Nem érzi az inspirációt, mint egykoron, „mikor szikrát vetett egy mondanivaló"; „alibiből" dolgozik, egy-egy oldallal bővíti a már meglévő regényszöveget (1984, 200–201). 1984. február 29-i, „Az élet utánozza a művészetet…" kezdetű naplóbejegyzéséből kikövetkeztethető, hogy a „krimi" utolsó harmada ekkor még kidolgozásra vár (205). Június 20-án postára adja a *Napló 1976–83* kéziratát, kijelentvén: „A jegyzetek írásához nincs már sok ösztönzésem, mint aki túlórázott, nincs értelme feljegyezni és beleírni valamit a semmibe" (219). Aztán két nappal később előkeresi a *Szívszerelem* kéziratát – bár nem érzi az „ösztönzést", de nem írni „unalmas"; az írás, az olvasás és a séta pedig sajátos „önsúlyt" ad a mindennapoknak (220., 221).

Vagyis tartalmat, értelmet a létezésnek.

Kedvetlenségét, testi bajait, az irodalomtól való búcsúvétel eljöttét emlegeti – *és dolgozik* (1984, 223., 231., 241., 257). Valószínűleg tényleg laponként halad előre. 1984 novemberében már a *Szívszerelem* utáni műről gondolkodik: „a hálairatot, a század gyermekének hálaadását, ezt még kedvem lenne megírni" (1984, 251–252). Ebbe a kísérletbe már nem kezd bele, a *Szívszerelm*et azonban 1985 nyarán befejezi (287).

A *Szívszerelem* nem klasszikus krimi. A cselekmény túlnyomó része a bűntény előtt játszódik, a nyomozásról alig-alig tudunk meg valamit, de e kevésből is nyilvánvaló, hogy a nyomozók tévúton járnak. Ám Márai mindentudó narrátora az olvasó számára egy pillanatra fellebbenti a fátylat: a III. rész utolsó mondata a megoldás. Első olvasásra nem is vettem észre – mégsem hittem el, hogy Márai nem *oldja meg* éppen az utolsó feladatot, azt gondoltam, akkor inkább megsemmisítette volna a kéziratot. S ha megértjük, hogy az a bizonyos mondat pontosan mire vonatkozik, hirtelen összeáll a kép: értelmet nyer Gloria származása és előélete, az azték párhuzamok szerepeltetése, Snyder professzor botladozása (aki, mint tudjuk, „rossz helyen, rossz időben", és itt: egész életében). Számomra a ritka élmények egyike volt ez: elmosolyodtam, mert az öreg varázsló üzent valamit. Azt üzente: „Csak nem gondoltátok, hogy félbehagyom? De most már tényleg Isten veletek."

Az előbbiekhez mérten – legalábbis számomra – a *Szívszerelem* időnkénti bőbeszédűsége másodlagos. Olykor valóban csikorgó a mondatszerkesztés is,[5] pontatlan a szóhasználat – bár talán itt sem mindig pontatlanságról van szó. Márai három és fél

5 MEKIS D. János, *Életkor-reprezentáció, „érett" és „kései" stílus Márai Sándor művészetében = Mesterek és tanítványok: Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről*, szerk. BÖHM Gábor, FEDELES Tamás, Pécs, A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Diákköri Tanácsának kiadványa, 2014, 269.

évtized távollét után valószínűleg nem tudta, hogy bizonyos szavakat hogyan mondanak *otthon* – és a kérdéseivel ugyan kihez fordulhatott volna?

*

1985 áprilisától kezdve Márai feleségének állapota súlyosbodni kezd, Lolát az író ereje megfeszítésével otthon ápolja. Állandó fáradtságról panaszkodik (277., 285), a halál közelségét érzi (269., 278). Ugyanakkor, miként mondja, „sportszerűen" teszi a dolgát, „amit éppen kell, mint a megöregedett magasugró, aki szeretné tudni, meddig bírja még" (285). A napló eközben sajátos műfaji módosuláson megy keresztül. Megritkulnak a politika és a közélet híreit feldolgozó reflexiók, a szöveg *személyessé* válik: most válik igazán naplóvá. Márai egyre többet beszél kettejük nyomorúságáról, esendőségéről, egyfajta „megküzdés-történet" bontakozik ki.[6]

A naplóírót ugyanúgy retorikai sémák vezetik, mint az összes beszélőt: sűrít, dramatizál, elhagy, összevon. Mindazonáltal a naplóírásnak mégiscsak feltétele az *őszinteség*, ha ez hiányzik, akkor valami mást olvasunk: társasági beszámolót, önigazolást, útleírást – vagy miként Márai határozta meg régebbi jegyzeteinek műfaját: „publicisztikai pótlékot" (1984, 251). Milyen fantasztikus lenne, ha az utókor számára lejegyezte volna Magyarországról való 1948-as távozásának *igazi* történetét, a Szabad Európa Rádió melletti elköteleződésének és a misszióból való kiábrándulásának körülményeit. (Valószínűleg politikai aggályok és titoktartási szerződések akadályozták ebben.) De az is örökre rejtve marad, hogy 1956 őszén tulajdonképpen mit remélt és mit cselekedett.

Egy írásműből – természetesen – teljes bizonyossággal soha nem tudhatjuk meg, hogy *valójában* mi történt, mégis az az érzésünk, hogy a naplóíró Márai Sándor az utolsó három év feljegyzéseiben ténylegesen önmagáról beszél. Már nem oly átgondolt az egyes napokhoz tartozó reflexiók felépítése, számos bejegyzés az események puszta rögzítésén nem lép túl. A feltételezhető szándék: jelet hagyni, kijelölni a támpontokat, ha mást nem, rögzíteni néhány töredékes sort. De *mindvégig* találunk egy-egy oldalt, ahol érződik a lendület, az *író* érintettsége.

A poétikai módosulásokban bizonyosan közrejátszik, hogy a *társával* többé már nem tud kommunikálni. Lola 1985 novemberében kórházba kerül, véglegesen *távolodik*. Márai szembesül azzal, mily ösztönző volt a számára, hogy a műveit legelőször Lolának olvasta fel: „Most már nincs kinek olvasni. Nincs számomra többé vonzereje az írásbeli kifejezésnek. Ha elmegy, feltűnés, lárma nélkül utánamenni." (1985, 299.) A halál közvetlen közelségében nem látja értelmét a filozófiai magyarázatoknak: „Éjjel

6 *Uo.*, 257.

megkísérlem Spinoza etikáját olvasni, félbehagyom, csömört érzek. Minden csak szó és szó. A valóság szótlan." (1985, 295.)

A tételek tovább egyszerűsödnek, az általánosítások egyre átfogóbbak: „minden reménytelen. Az istenek néha odasújtanak, reng a föld, árad a víz, sújt a villám, de ez csak alkalmi közjáték. Ami állandó, az emberi aljasság, kapzsiság, hiúság, alattomosság, kegyetlenség." (1985, 288.) „Nincs »kegyelem«. Csak sötét, irgalmatlan közöny van." (1986, 329–330.) „Minden terror felfalja önmagát. Aztán újrakezdik." (1987, 365.)

Feleségének halála után a düh és harag, illetve a fáradtsággal vegyes közöny állapotai váltakoznak (1986, 320–321., 324., 325., 326).

A következtetések sokszor egy-egy szóra redukálódnak, az életre, a létezésre vonatkozó leggyakoribb jelzők az *érthetetlen, irtózatos, iszonyatos* (1985, 302., 303., 310), az *abszurd* és a *groteszk* (1986, 336., 337., 342). Fogadott fiuk, János halála után Márai magát a *kérdést* helyezi hatályon kívül: „Isten, kegyelem, gondviselés. Minden, amit papok, bölcselők valaha mondtak. Minden hazugság. Nincs »cél«, sem »értelem«. Csak tények vannak, irgalmatlanul. Hányinger minden." (1987, 361.)

Ezzel párhuzamosan viszont történik valami Máraival, ami enyhíti a fájdalmait, és ami beszűkült tudatállapotába valamiféle távlatot hoz. Lola halálát követően éjszakánként az ő hangját hallja. Nem lehet nem észrevenni, hogy a mélytudatból olyan tartalmak kerülnek elő, amelyek a mindennapokat elviselhetővé alakítják. 1985 őszén, amikor a beteggondozás az ideje túlnyomó részét lefoglalta, már szembesült ezzel az élménnyel: „Nem írok, nem olvasok, de néha álmodom, hogy írok valamit. Az álomban a sorok úgy mozognak, mint a vetítés szövege. És a sorok értelmesek, a szavak válogatása helyes, a fogalmazás eleven. Mindezt nem »én« írom, hanem bennem történik." (1985, 289.)

A Lolától érkező első üzenetekről a haláleset után öt héttel ad hírt: „Álmodom. Nem »vele«, hanem a hangjával, az aurával, ami itt maradt. Mint a *hot line*, ami összeköti Moszkvát és Washingtont – nem hang beszél, hanem futó írás közvetíti a *hot line*-on át az üzenetet, úgy látom álmomban a mozgó betűket. Azt képzelem, így üzen. Néha csak egy szó. […] Aztán: »Itt vagy?« (Mikor már nem látott és nem hallott, így hívott.) Álmomban felelek. »Itt vagyok.«" (1986, 321–322.)

Egy ideig Márai számára egyértelmű, hogy a *hot line*, a forródrót a tudat játéka, hiszen „az álom tükrében" mutatkozik: „Hosszú szövegek, adatok, nevek, melyekre soha nem gondoltam, kész mondatok futnak az álomban, érthetően megformált mondatok, régi események, nevek, adatok. Hol voltak, milyen *memory bank*ben?" – kérdezi 1986. március elején (328).

Egy héttel később viszont már nem zárja ki annak eshetőségét, hogy „a halottak ilyen korszerűen érintkeznek az élőkkel. »Mincsike nem szerette Pincsikét« – írja a fénybetű, amit álmomban olvasok. [Lola] A szüleiről beszél. Aztán: »Te másoknak írtad a naplót, én neked.«" (1986, 330.) Márai az üzenet hatására előkeresi felesége naplóit, és onnantól kezdve ezeket olvassa: „Mindennap egy »levél« L.-tól. Néhány noteszoldal ceruzaírással. Most Salerno, 1975. november–december. Találomra emelek ki ilyen noteszfüzetet, van sok, talán száz. És a többi Pesten. Mindent felírt, a napok

minden apró tünetét. Az életünk minden részlete visszajön ezeken az oldalakon." (1986, 331.) „Ezt az ajándékot kaptam tőle, túlról. Mintha mindennap levél érkezne tőle." (1986, 336.) „Nagy ajándék ez a megható és izgalmas napló. Megélem még egyszer az életünk mindennapjait és az álmait" (1986, 338).

A későbbiekben Márai az éjszakai üzenetek kettős természetéről beszél: enged az érzékcsalódásnak, mintha éjszakánként valóban Lola üzenne az „elfutó" mondatok segítségével – „»A vízből beszélek« – mondja néha. Talán így is van, ez a közlés módja odaát." (1986, 339.) „Azt írja a halálból a halálba, hogy nagyon egyedül van. Ez lehet kimerült idegállapot, de lehet más is" – a kimerültséget Márai magára érti (1986, 341). „Lehet, hogy mindezt én találom ki álmomban. Lehet másképp. Lehet, hogy van *hot line*." (1986, 351.)

1986. május végén az üzenet hangzóvá válik: „Hosszan, sokáig beszél a hang, aminek zenéje és virágillata van. Nem tudja abbahagyni. A sötét szobában hallgatom, félek, hogy megakad, valami megakadályozza, hogy »mindent« elmondjon." (1986, 339.) Márai szemléletesen, képszerűen, tömören és abszolút természetességgel beszél a rejtett tartományról, a tudattalanról. Minden további stilizálás hiteltelenné, szerepjátszássá alakítaná az élményt. Elhiszem az írónak, hogy nem őrült meg, s hogy mindez valóban így történt. A *hot line* tökéletes metafora: miként a hidegháború éveiben két elszigetelt világrész, kelet és nyugat között biztosította a kommunikációt, a *Napló*ban élők és holtak között teremt kontaktust. Másfelől a *hot line* képzetköre Márai személyiségét is jellemzi: a két politikai rendszer kapcsolattartását legalább olyan esetlegesnek látta, mint az élet és a halál közötti átjárást.

Jung szerint a visszatérő álmok sokszor megújuló ösztönzést jelentenek arra, „hogy az álmodó az élethez való viszonyulásban mutatkozó önnön hibáját kompenzálja."[7] Talán ezek az álomüzenetek halványan arra is utalhatnak, hogy „az álmodónak" ideje lenne felülvizsgálnia a „kelettel" való kapcsolat kérlelhetetlen tagadását. Az élet – Márai élete – előbb fog véget érni, minthogy, úgymond, „erkölcsi győzelme" a kommunizmussal szemben megvalósulna. Az azonban egyértelmű, hogy ezek az éjszakai víziók az érzelmi *hiányt* enyhítik: „Mintha újraélném a múltat: nem »emlékezem«, de újraélek sok mindent, hallom L. hangját, megélek ízeket, hangokat, jeleneteket." (1986, 347.) A hang a szeretet jelenvalóságának illúzióját adja, és visszamenőleg pótol mindent, ami hiányzott, ami nem történt meg:

> Hosszú szerelmi vallomás a „minden". Az a szerelmi vallomás, amit hatvankét éven át vártam, de közben mindig valahogy másról beszéltünk. Az „életben" nem is lehet elmondani, csak holtan, az óceán mélyéből; úgy tör fel a vallomás, mint valamilyen forró vízáradás a tengerfenék mélyéből, ahol a mélyvízi vulkánok lobognak. Elmondja, hogy szeretett, csak engem szeretett, szerelemmel szeretett, hatvankét éven át. […] Mi lehet ez? Én beszélek, vagy ő? Sokáig tart a vallomás. Hajnal felé elakad a szava, ismétel két-három

7 C. G. Jung, *A tudattalan megközelítése*, ford. Matolcsi Ágnes = *Az ember és szimbólumai*, szerk. Uő, Bp., Göncöl, 1993, 49.

szót, mint mikor a hanglemez egyik rovátkájában megakad a tű, és a lemez forog, de már csak ugyanazt ismétli. A szerelmi vallomásnak vége. Ezt is „megéltem". (1986, 339–340.)

Közben Márai a kiüresedett életről panaszkodik, ám 1986 késő tavaszán elkezd újra olvasni, kommentálja az olvasmányokat, a napihíreket. Ősszel megoperálják, inaktív, ugyanakkor inspirálónak érzi, hogy *A Garrenek műve* új kiadásával foglalatoskodjon (1986, 350–351., 356). Latolgatja, mit kezdjen az egyedülléttel, amely behatárolt perspektívákkal ugyan, de új élethelyzet a számára (1987, 358.).

János 1987. áprilisi halála után – érezhetően válaszként az újabb megrázkódtatásra – írni akar „valamit, ami kiadhatatlan, nem bírja a nyomdafestéket" (362), valószínűleg ez a *Roger* című új mű lenne. Nyárra a *hot line* üzenetei megritkulnak, a hang „távolodva", „már messziről beszél" (1987, 365), de augusztus 27-én újra jelentkezik: „Nyugodtan beszél, indulat nélkül, nagyon messziről. Egy szót sem Jánosról. Talán »nem szabad«. Éjjel, olvasás közben mintha megszólalna a »Roger«. Talán leírom. »Megírni« nem tudom, csak leírni, mintha diktálná valaki. Ez a »valaki« többször megszólalt életemben. Nincs neve, sem arca. Ez a másik »irodalom«." (367.)

Lola, majd János halálával Márait olyan megrázkódtatások érték, amelyek egy teljes elszigeteltségben tapogatódzó öreg ember számára az élet feladását vonják maguk után. Ebben a helyzetben az író az évtizedeken át begyakorolt tevékenységgel, az írás, olvasás, séta fegyelmezett gyakorlatával már nem tudott úrrá lenni a válságon, de a „hang", amennyire lehet, helyreállította a psziché egyensúlyát. A tudattalanból érkező üzenetek enyhítették a veszteségek fájdalmát, és visszahozták az alkotói „készenlét" állapotát. Lola naplóinak „felfedezésével", a *Roger* körüli latolgatással a mérhetetlen fájdalom valamiféle kifejezést nyert. Ebből a szempontból mellékes, hogy a *Roger*ből Márai nem sokat írhatott meg; a hang illúzió volt, de jótékony megnyugvást és érzelmi biztonságot adott. Márai 1987. október végén is várja, hogy most már az alkotás hangja szólaljon meg (368).

*

Felesége leépülését, majd kórházi agóniáját látva Márai úgy döntött, hogy ha eljön az idő, cselekedni fog: „Egy pillanattal előbb végezni, mint amikor már nincs mód reá, el kell viselni a tehetetlenséget, a kerekes széket, az etetést, a *nursing home* minden tortúráját és gyalázatát. Most már nem lehet messze a pillanat, amikor ezt meg kell előzni." (1986, 336.) 1986 februárjában revolvert vásárol, amelyet az éjjeliszekrény fiókjában helyez el (323., 326). A *hot line* – „kerek mondatok, előadó hangnem" – az öngyilkosság technikai részleteit ismerteti, bár kitér a bizonytalansági tényezőkre is (1986, 329). Visszatér tehát a fegyverkereskedőhöz, és elmagyaráztatja magának, hogyan kell a töltényeket elhelyezni a fegyverben, hogy az mindig lövésre kész legyen. Aggódik, ha hirtelen kórházba kerülne, nem tudná használni a pisztolyt: „Ez komoly

gond." (1986, 338–339.) Biztos, ami biztos, június közepén beiratkozik egy tanfolyamra, ahol alaposabb kiképzést kap a fegyverhasználat gyakorlati részéből.

Felmérni mindent, ami belátható, és a lehető legalaposabban felkészülni a váratlan fejleményekre. A belénevelt kötelességtudat, a precizitás működik, és meghozza eredményét: „Nyugodtan alszom, mint aki a jegyirodában elintézte egy hosszú út előtt a szükséges tennivalókat." (1986, 345.)

A halál közelségét emlegeti. Közben ír, könyveket olvas, reflexiókat fűz az újságcikkekhez. Az idővonatkozásokban olykor téved, ám a mondatai pontosak és lényeglátóak. 1988 nyarán az őt meglátogató Furkó Zoltánnak összefogottan beszél az életéről.[8]

1989. január 15-én fekete színű tollal írta naplójába: „Várom a behívót, nem sürgetem, de nem is halogatom. Itt az ideje." Február 21-én döntenie kellett. Hitelesítette azt, amit az emberi méltóságról és az individuum autonómiájáról mondott.

8 Furkó Zoltán, *Márai Sándor üzenete*, Bp., Püski, 1990.